

33. Там само. – Ф.1788. – Оп.2. – Спр.152 (ч. 1).
 34. Там само. – Ф.1788. – Оп.2. – Спр.131.
 35. ДАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Спр.152 (ч. 2).
 36. Черниговская земская газета. – 1917. – 21 квітня.
 37. Черниговская земская газета. – 1917. – 18 квітня.
 38. ДАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Спр.36.
 39. Черниговская земская газета. – 1917. – 28 квітня.
 40. Черниговская земская газета. – 1917. – 2 – 16 травня.
 41. Наша спілка. Народна газета. – 1917. – 31 травня.
 42. ДАРФ. – Ф.1788. – Оп. 2. – Спр.151.
 43. ДАРФ. – Ф.1788. – Оп.2. – Спр.132.
 44. Собрание и узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – Отдел I. – 30 мая 1917. – № 122. – Ст. 655. – Спб.: Тип. Мин.вн.дел, 1917 – С.1041–1060.
 45. Собрание и узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – Отдел I. – 14 июня 1917. – № 137. – Ст. 730. – Спб.: Тип. Мин.вн.дел, 1917 – С.1167–1177.
 46. Собрание и узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – Отдел I. – №157. – Ст.870. – Спб.: Тип. Мин.вн.дел, 1917 – С.1455–1470.
 47. Постановление временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волостных земских гласных. – М, 1917. – 47 с.
 48. Черниговская земская газета. – 1917. – 5 березня.
 49. Народное дело. – 1917. – 11 мая.
 50. Народное дело. – 1917. – 22 липня.
 51. Народное дело. – 1917. – 30 липня.
 52. Народное дело. – 1917. – 21 червня.

Матвиенко Т.А. Борьба за демократизацию земств Украины (в марте – мае 1917 г.)

Анализируется борьба народных масс за демократизацию земств Украины весной 1917г

Ключевые слова: земство, демократизация, комиссары, комитеты, гласные, губернское земство, уездное земство.

Matviyenko, T.O. The Fight for the Democratization of Ukrainian Elective District Council (March – May 1917)

The article deals with the fight of the people for democratization of elective district council of Ukraine in spring 1917.

Key words: zemstvo, democratization, commissar, committee, town councilor, gubernia zemstvo, uezd zemstvo.

УДК [001:94](477)

Кчаченко В.В.

Наука під тиском ідеології та масових репресій (20–30–ті рр. ХХ ст.)

Проаналізовано причини масових репресій проти української наукової інтелігенції. Висвітлено ідеологічне підґрунтя й головні етапи цієї політики та її негативний вплив на процес розвитку вітчизняного наукового співтовариства.

Ключові слова: політичний терор, репресії, українізація, «націоналізм», науковий напрямок, тоталітаризм, ідеологізація науки.

(Продовження. Початок: Гілея: науковий збірник. Вип.37)

До справи політизації й ідеологізації науки певною мірою долучилося Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, серед організаторів якого були академіки О.В. Палладін, О.Н. Соколовський, М.І. Яворський, Д.І. Багалій, Л.В. Писаржевський, П.М. Супруненко, Д.О. Граве, К.К. Симінський, Є.В. Оппоков. Ейфоричні настрої засновників дуже швидко трансформувалися в нетерпимість і підозрілість. Сліпо керуючись поширеними тоді ідеологічними догмами, члени Товариства часом надавали негативні рецензії на праці своїх колег, що стало приводом упередженого ставлення з боку владних структур до наукового доробку багатьох талановитих дослідників. Отже, незважаючи на те, що Товариство стало співучасником дегуманізації культури й науки, його учасники згодом також зазнали репресій з боку правоохоронних органів.

Дослідники по-різному поставилися до процесу ідеологізації науки. Чимало з них виступили з підтримкою політичних змін у наукових закладах, з виправдовуванням і каяттям за допущені власні помилки, щиро прохаючи допомоги й методологічних вказівок партійних органів. Найбільш сміливі й тверезо мислячі вчені відверто знущалися над вульгаризацією й перекручуванням марксизму. У якості прикладу можна навести виступ на зборах академіка Є.О. Патона, який просив вказівок, як застосувати марксистську методологію до електрозварювання. Навівши приклади з технології виготовлення металевих діжок, він зауважив, що у цьому процесі його колектив ближче підійшов до практики соціалістичного будівництва, ніж партосередок ВУАН з його методологічними дискусіями.

Ідеологічний тиск на науку призвів до того, що фактично в усіх академічних установах не лише гуманітарного, а й природничо-технічного профілю було запроваджено «теми досліджень марксистського напрямку». Груба вульгаризація й дискредитація марксизму стала очевидною, а голо-

вне – відбулося збіднення та спрощення всього спектру наукових пошуків, перш за все у галузі україністики й суспільствознавства.

Ідеологізація науки спричинила докорінні зміни у стилі й змісті наукової полеміки. Надалі ширше почали використовуватися псевдонаукові аргументи й апеляція до авторитету влади. Наукові критичні статті стали друкувати на сторінках партійних видань, а їх висновки розглядати як вироки вченим. Антинаукові докази набули поширення у практиці наукової полеміки й справили значний вплив на подальшу долю наукових пошуків.

На червневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. М. О. Скрипника офіційно було звинувачено у націоналістичному ухилі й запропоновано покаятися у своїх помилках. Скрипник написав кілька варіантів покаянного листа, але жодного з них не було затверджено ЦК [24,с.341]. Цілковито невдоволений виступом наркома освіти П. П. Постишев у своїй промові заявив, що «ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, – я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти» [25,с.43]. Не витримавши тиску та цькування, Скрипник 7 липня застрелився. Але після цього боротьба проти «ухилу» лише набрала нової сили.

Невдовзі з апарату Наркомосу було «вичищено» 200 «націоналістичних ворожих елементів», звільнено з посад усіх керівників обласних управлінь освіти й 90% районних, а також 4 тисячі вчителів. З науково-дослідних інститутів було звільнено 268 професорів та викладачів. «Вичищалися» усі, хто мав чи міг мати стосунок до покійного наркома й виявляв якимось чином прихильність до проваджуваного ним курсу [24,с.341–343].

Так, у довідці «Про науково-дослідну роботу кафедри нацпитання ВУАМЛІН» зазначалося, що її керівництво перетворило кафедру на «притулок різних контрреволюційних націоналістичних елементів і пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді в вишах та інших навчальних закладах». Було відмічено, що «стан з кадрами аспірантури поліпшився лише після звільнення Скрипника, коли від керівництва й наукової роботи було усунуто націоналістичні елементи. Однак внаслідок цього на кафедрі лишилося лише два наукових працівники, з яких один теж, як виявилось потім, був «фашистом». У наукових працях співробітників кафедри було виявлено різноманітну «націоналістично-буржуазну контрабанду». В творах Скрипника – антиленінську систему поглядів з національного питання, що була теоретичною базою націоналістичного ухилу, очолюваного Скрипником, і зряддям шкідницької діяльності українських контрреволюційних елементів на фронті культурного й радянського будівництва.

У творах фашиста А. Річицького – буржуазно-націоналістичне висвітлення нації й національної культури, відверте виспівування українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій та українського буржуазного національного руху, наклепи на КП(б)У, націоналістичну фальсифікацію історії пролетарської революції на Україні тощо.

У творах Юринця – філософське обґрунтування Яворщини, пропагування фашистського волонтаризму, одверте пропагування українського фашизму («донцовщини») тощо.

У працях фашиста Сидоровича – пропагування теорії кордонів Польщі 1772 року, теорії «Соборної України», відрив теорії нацпитання з метою перетворити нацпитання на самодавлюче питання, буржуазно-націоналістичну поставу питання про самовизначення націй.

В працях Гаврилюка – націоналістична концепція в питанні нац. культ-будівництва на Україні, фашистське пропагування кордонів Польщі 1772 р., фальсифікація поглядів Енгельса на антисемітизм з метою відірвати антисемітизм від фашизму, буржуазно-націоналістична постава питання про самовизначення націй, про злиття націй, спроба підмінити боротьбу з націоналізмом на два фронти боротьбою лише проти великодержавного шовінізму тощо.

У працях Гірчака – апологетику українського буржуазного національного руху, прикрашування ролі Центральної Ради, затушування небезпеки українського націоналістичного руху, підтримку теорії націоналістичного руху, підтримку теорії націоналістичного руху, підтримку антипартійної боротьби Скрипника проти харківської парторганізації.

Уся ця буржуазно-націоналістична і фашистська контрабанда не була своєчасно викрита кафедрою нацпитання.»

Наголошувалося, що лише у 1933 р. працівники кафедри цілком усвідомили «свою велику політичну провину перед партією і почали трошити разом з КП(б)У націоналістичні теорії Скрипника і його школи. В цій боротьбі намагався взяти участь і викритий «фашист» Сидорович, що прагнув цим манером приховати своє контрреволюційне обличчя. У зв'язку з ліквідацією кафедри нацпитання перед інститутом філософії постало завдання «викрити остаточно теоретичні засади націоналістичного ухилу очолюваного Скрипником», далі «трошити український націоналістичний елемент», викрити «прояви великодержавного шовінізму», що блокується з українським націоналізмом в спільних спробах відірвати Україну від СРСР. Цю роботу науково-дослідний інститут філософії ВУАМЛІН вже розпочав».

Перевіркам та чисткам піддавалися не тільки установи суспільних наук. Під час «рейду» до науково-дослідного інституту ґрунтознавства й хімізації сільського господарства було зроблено висновок, що «керуюча в інституті група А. Сліпанського й Т. Білаша намагалася «проштовхувати» свої контрреволюційні установки. Інститут з великим запізненням виявив групу «класово-чужих контрреволюційних і націоналістичних елементів», які пробралися на відповідальні ділянки науково-дослідної роботи. Лише 1935 р. з інституту було вичищено Малахова – колишнього дворянина, який у своїй роботі стверджував, що «ґрунт ще зберігся в дуже доброму стані, незважаючи на те, що він вже три роки у володінні колгоспами»; Задеру – спеціаліста-ґрунтознавця, як сина куркуля; Гольба – картографа, «як авантюриста»; Гордія – як учасника петлюрівських винищувальних загонів й т. ін.»

В результаті кампанії проти «скрипниківщини» було остаточно згорнуто політику українізації. Великих втрат зазнала також українська інтелігенція, яка була головним провідником (певною мірою також – ідеологом) цієї політики [23,с.112–114].

У цей час швидкими темпами почала згортатися краєзнавча робота на місцях. Ліквідація профільних керівних центрів і закриття краєзнавчих періодичних видань згодом призвели до її цілковитого занепаду. Керівництво краєзнавчим рухом радянська влада поклала на музеї, що

через брак кваліфікованих кадрів були неспроможні виконати ці функції, а невдовзі й самі зазнали шаленого політичного тиску.

Так, ще наприкінці 20-х рр. Маріупольський окрісполком на третину скоротив фінансування місцевого музею, а наслідком перевірки «летючої бригади» з Будинку політичної просвіти стала наклепницька стаття у міській газеті «Приазовський пролетарій», у якій закликали «покінчити з аполітичністю в музейній справі». Авторів цього допису дуже обурило «убоге нагромадження у музеї якихось горщиків, експонування «Вісника імператорського товариства» та підозрілих фотографій «махновців», а також відсутність показу досягнень місцевої промисловості й відділу революційної справи». Крім того, у 1929 р. музей перевірила комісія Наркомосвіти, яка хоча й знайшла недоліки в роботі, але суворих оргвисновків не зробила. Інша ситуація склалася у 1934 р. після чергової, тепер вже анонімної, статті зі стандартним набором звинувачень, що була надрукована у тій же газеті 30 листопада. Тепер директора музею І.П. Коваленка вже прямо назвали агентом класового ворога, колишнім есером і петлюрівцем. Наголошувалося також, що «в музеї краєзнавства до цього часу група чужих радянській владі людей використовує музей для антирадянської роботи та антирадянських виступів». У Маріуполі ходили чутки, що І.П. Коваленко мав сміливість виступити проти будівництва «Азовсталі» на березі моря, застерігаючи, що заводський дим піде на житлові райони міста, чого йому й не пробачили. Подальша доля талановитого вченого залишилася невідомою. Ходили чутки, що він встиг виїхати сам чи був висланий до Молдавії, згодом потрапив до Середньої Азії, де й помер. В архівах СБУ його справи немає [21, с.157]. Безглузді звинувачення в націоналізмі значної частини музейних працівників України знайшли яскравий відгук у періодичній пресі, яка запевняла, що саме у цей час «в багатьох музеях... націоналістично-контрреволюційні елементи позивали свої кубла й використовували музеї для своєї буржуазно-націоналістичної пропаганди». Проведеними перевітками було нібито встановлено, що «кабінет муміфікації Чернігівського музею був облаштований таким чином, що він подавав не антирелігійну пропаганду, а релігійну, а відділ первісного суспільства і феодалізму... не подавав марксистського розуміння рабовласницького суспільства».

«Класовий ворог орудував» у Конотопському музеї, який «названо ім'ям великого поміщика Лазаревського». У музеї «були створені відділи церковний куток та козацтво, а ось матеріалів з історії комуністичної партії й пролетарської революції там знайти не можна було». На чолі Прилуцького музею «довгий час була донька попа, яка поповнювала експозицію експонатami на релігійну тему та портретами поміщиків замість матеріалів з колгоспного будівництва, розвитку МТС». А завідувачим Новгород-Сіверським музеєм, мовляв, «збирався лише матеріал кунст-камерного порядку й зовсім не приділялося уваги збору матеріалів, що висвітлювали класову боротьбу в регіоні».

Як зазначалося в акті перевірки музеїв від 13 січня–7 лютого 1934 р. «жоден з них не відповідає вимогам, що ставляться завданнями будівництва соціалізму та умовами загострення класової боротьби в період побудови соціалізму ... Навпаки, в основу підбору експонатів покладена класово-ворожа буржуазно-націоналістична методологія». Як невідкладне ставилося завдання перевірити «політичну й фахову кваліфікацію

працівників музеїв» та докорінно «викрити буржуазно-націоналістичні елементи, що затесалися до музеїв і проводять там шкідницьку роботу».

Реакція правоохоронних органів на виявлені недоліки не забарилася: низку музеїв було закрито з метою переобладнання експозицій, а музейні працівники – Б.К. Пилипенко, М.Я. Рудинський, Н.Х. Онацький, С.А. Таранушенко, І.Н. Капустянський та чимало інших – зазнали гоніння і переслідувань. У 1938 р. багатьох провідних музеєзнавців було звинувачено в участі у вигаданій контрреволюційній організації «Музейний центр» й репресовано, що негативно позначилося на рівні й масштабах наукових досліджень. У 1939 р. в 115 музеях України залишилося лише 155 штатних співробітників [23, с.115–116].

Однією з трагічних сторінок історії української науки, але типовою для ситуації в цілому, була доля архівних установ. Упорядкування архівів у 1920-х–першій половині 1930-х рр. створило необхідні умови для розвитку історичної науки. Втім, утвердження адміністративно-командної системи спричинило суттєві зміни в організації наукових досліджень архівістів, а розпочата у 30-ті рр. боротьба проти «буржуазного націоналізму» зумовила репресії проти фахівців. Як зазначалося у доповідній записці ЦАУ УСРР до ЦК КП(б)У у 1933 р., «за часів радянських у силу певних традицій архівізму («працювати можуть там люди, які ні на якій іншій роботі не придатні»), на місцях мало уваги приділяли добору кадрів. Радянські архіви заповнилися віджившими, фізично й розумово нездатними людьми, часто людьми класово-ворожими. Такі кадри, користуючись дозволом безконтрольності, просто нічого не робили, або розгортали інтенсивне використання документів бази проти диктатури пролетаріату». А на нараді директорів державних історичних архівів Чернігівської області, яка відбулася 19–20 вересня 1933 р. констатувалося, що «архіви ще не розгортають відповідної роботи, вони ще не перестроїлися на роботу по новому, в них ще й досі панують старі буржуазно-бюрократичні навички в роботі, апарат їх засмічений класово-ворожим елементом ... Публікаційно-видавнича робота слаба, а в друкованих роботах окремих архівархів є збочення в галузі націоналістичного питання».

Обстеження стану архівів у 1934 р. начебто показало, що вони замість історичних досліджень займалися «контрреволюційною діяльністю». Так, цілу низку серйозних недоліків було виявлено в роботі Чернігівського обласного архівного управління й обласного історичного архіву, керівники яких «цілком поклалися на старого буржуазного спеціаліста Федоренка, віддавши в його безконтрольне відання ряд найосновніших ділянок роботи. Це призвело до того, що на цих ділянках сталися серйозні методологічні збочення й навіть політично-шкідливі дії». Загалом, у Чернігівському обласному архіві, як зазначалося у підсумковому документі, «підготовка кадрів, що є важливішою ділянкою роботи була в руках старого буржуазного спеціаліста Федоренка, який скерував все навчання молодих кадрів в бік буржуазного техніцизму». До того ж «протягом багатьох років цей архів був в руках класово-ворожих, контрреволюційних елементів. Свого часу на чолі архіву був фашист Дубровський. Українські буржуазно-націоналістичні контрреволюційні «історики» віддавали особливу «увагу» цьому архіву, перетворюючи його на притулок для своєї «роботи». І до останнього часу архів «обслуговував» своїми матеріалами різних націоналістів (Шевелев) і одвертих контрреволюціонерів (Науменко)». Далі підкреслювалося, що «вся практична робота

облістархіву до останнього часу великою мірою була просякнута ворожою, буржуазно-методологією, яку протягував старший науковий робітник Федоренко, користуючись з недостатньої пильності з боку керівників облархуправління і облістархіву».

Пропонувалося «особливу увагу звернути на очищення історичних архівів від рештків соціально-чуждих і класово-ворожих, зокрема, буржуазно-націоналістичних елементів», а «старшого наукового робітника облістархіву Федоренка П.К., незалежно від наслідків розв'язання справи у відповідних органах, зняти з роботи в архіві».

У тому ж дусі зводилися наклепи на інші архівні установи й архівістів. Наприклад, працівники Ніжинського архіву, начебто писали статті й подавали на радіо доповіді «методологічно не витримані, з протаскуванням буржуазно-націоналістичного мотлоху».

Грубі «політичні помилки» було виявлено у виставках документів, влаштованих Глухівським і Конотопським архівами, де «протягувалася буржуазно-націоналістична пропаганда», наукові праці архівістів кваліфікувалися як «суцільна контрабанда буржуазно-націоналістичних і інших шкідливих теорійок».

Як зазначалося в матеріалах обстеження Київського архіву давніх актів від 31.01–03.02.1934 р., з цією установою «... свого часу були тісно пов'язані й керували ним Грушевський М.С., члени СВУ – Гермайзе, Міяковський, його соратник націоналіст Романовський, фашист Дубровський» та ін. У блоці з ним було й товариство «Нестора–Літописця», яке по суті було блоком націоналістично-контрреволюційного табору істориків всіх мастей», що й зумовило шкідницьку діяльність архіву.

Такими ж невтішними були й висновки, що характеризували діяльність Полтавського історичного архіву, зроблені за матеріалами перевірки від 07–09.02.1934 р.

Як зазначалося в цьому документі, «від самого початку свого існування Полтавський архів був одним з осередків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Це був один з маневрів ... її ідеологів. Потерпівши розгром в одвертому бою, частина з їх не емігрувала за кордон, а посідавши по різних затишках наукових установ, розпочала підготовку реванша, маскуючись корисною науковою діяльністю. Організатором архіву 1920 р. був дворянин – поміщик Ліщина–Мартиненко, пізніше висланий до концтаборів на далеку північ. Завідувач історично-революційним відділом, а потім історичним архівом при губархіві контр-революціонер Щепотьєв так само пізніше засуджений і висланий. Головою експертної комісії, що відала очищенням архівних матеріалів від макулатури, керував член СВУ Бузинний, пізніше засуджений і висланий. Так само одним з керівних робітників архіву від початку його організації був Герасименко Ф.А., якого ... після уходу Щепотьєва було призначено зав. істархівом при губархіві, яким він керував аж до 1930 р. Не дивно, що за таких умов вся робота Полтавського архіву, починаючи з перших днів його існування, протягом десятка років, була одвертим служінням українському буржуазно-націоналістичному таборові, була виконанням замовлення української контрреволюції. Причому в своїй роботі Полтавський архів знаходив не тільки підтримку, а й «поощрение» з боку тодішнього керівництва ЦАУ УСРР».

Втім, між рядків звинувачень, якщо уважно придивитися, можна побачити насправді величезну роботу архівістів, які тільки за 1927–

1930 рр. опрацювали 250 різних тем, що, за безглуздими звинуваченнями перевіряючих, начебто були «нахрапистою пропагандою українського націоналізму, ідеалізацією українського дворянства, української буржуазії, дрібно-буржуазних українських партій, виправданням української контр-революції, наклепами та фальшуванням історії революційного руху на Україні... Всі ці студії були одвертою націоналістичною пропагандою, обгрунтовані документальною базою Полтавського архіву ... І хоча протягом 1932–1933 рр. архів, очолюваний директором Орловським, став на шлях радянської наукової установи, але зі спадщиною остаточно не поквитався, не виніс її й не викрив перед радянською партійною громадськістю».

На основі подібних перевірок різних архівів було зроблено висновок, що «в архівній системі до останнього часу діяли буржуазно-націоналістичні, ворожі елементи й вони ще очевидно є (хоч і зняті з роботи Федоренко, Козлов, Желіхівський та ін.), а тому першочерговим завданням є докорінне їх знищення... Випекти цю спадщину і поставити документальну базу... на бойовий пост широкого обслуговування Маркс–Ленінської історичної науки є першочерговим завданням» для українських архівів.

Невдовзі мережа цих установ зазнала страшного розгрому, а талановиті науковці-архівісти П.К. Федоренко, М.М. Бужинський, В.В. Дубровський, В.С. Євфимовський, Ф.А. Герасименко, Б.М. Швелів та інші були репресовані, що завдало непоправних втрат розвитку історичних досліджень в Україні.

Науковий доробок багатьох вчених у 30–ті рр. було кваліфіковано як «буржуазно-націоналістичний мотлох». Публікації попередніх років переглянули спеціальні комісії, внаслідок чого переважна їх більшість потрапила до індексу заборонених творів. На початку 1934 р. у центральній та місцевій пресі з'явилися заклики про необхідність «викорінити буржуазно-націоналістичні кубла» з провідних навчальних закладів України та знищити «зграї махрових українських націоналістів, що довгий час проводили свою роботу в інститутах, протягуючи контрреволюційну ідеологію в друкованих виданнях ... та вели пропаганду фашистських ідей». Невдовзі значна частина співробітників кафедр та викладачів інститутів зазнала гонінь і необгрунтованих репресій за звинуваченням у «буржуазно-націоналістичних та фашистських збоченнях», що зрештою спричинило занепад науково-дослідної роботи в Україні [22, с.96–98].

Паралельно відбувся процес розправи з «місцевими прихильниками буржуазно-націоналістичного ухилу Скрипника», що призвів до суттєвого послаблення науково-педагогічного потенціалу провідних вищих навчальних закладів України. Дійшло до того, що у 1933/34 навчальному році через брак педагогів у деяких інститутах зовсім не викладалася навіть історія СРСР. Багато нових викладачів, зарахованих на роботу в 1933 р., не мали достатньої підготовки й не забезпечили якісного викладання доручених курсів. Їх було звільнено ще до закінчення навчального року та ще й звинувачено у «проведенні шкідницької роботи». То ж не дивно, що під час перевірки знань студентів було виявлено істотні недоліки. Наприклад, на III курсі історичного факультету Чернігівського інституту народної освіти при перевірці мовної грамотності 80% студентів одержали незадовільні оцінки, мовно-літературного факультету – 40%. Аналогічна ситуація склалася й у низці інших вищих навчальних закладів України.

У травні 1934 р. були опубліковані постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР», «Про викладання громадської історії в школах СРСР» та «Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР», які, зокрема, ставили перед інститутами вимогу поліпшення підготовки кадрів для школи.

Не виконати вказівки партії та уряду у той час було небезпечно. Ось чому вже на кінець 1934/1935 навчального року з 520 майбутніх педагогів – студентів Чернігівського інституту тільки 1,3% одержали незадовільні оцінки, а понад 50% – оцінки «добре» і «дуже добре». Однак довго приховувати справжню картину успішності було неможливо. Отже, вже через рік державні іспити навіть на історичних факультетах багатьох педвузів наочно продемонстрували, що «випускники не знають цієї науки, а особливо давньої й середньої» та засвідчили в цілому незадовільний стан підготовки спеціалістів. Владні структури й громадськість відреагували на це з блискавичною швидкістю.

Заголовки статей у періодичній пресі стають дедалі красномовнішими – від порівняно поміркованого «До кінця очиститись від педагогічного мотлоху» до відверто істеричних резолюцій професорів, викладачів та студентів «Розчавити гадину!».

І нарешті – «заслужена кара». До катівень НКВС потрапила значна частина професорсько-викладацького корпусу навчальних закладів за звинуваченням у тому, що вони «гальмували підготовку кадрів, створювали плутанину в навчальних планах, затримували висування молодих кадрів, протягували на лекціях контрабанду, ворожі марксизму-ленінізму теорії, відривали від радянської дійсності наукову тематику» тощо. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г. Порада – директор Ніжинського педінституту, К. П. Цикін – директор Луганського педінституту, Г.В. Василенко – колишній директор Чернігівського учительського інституту та багато інших. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів.

Лише у 1939 р. керівництво педагогічних навчальних закладів відзначило певне покращення підготовки майбутніх вчителів, яке, мовляв, було зумовлене ні чим іншим, як переходом до викладання історії «з урахуванням зауважень Сталіна і Жданова».

Удар по наукових кадрах мав жахливі наслідки. У промислово-розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п'ятий репресований належав до науково-педагогічної інтелектуальної еліти. Ретельно спланована терористична кампанія 30-х років призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та науковців, як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20-х років. Внаслідок цієї безперебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча, яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищеним або ув'язненим [23, с.120–122ф].

Не викликає сумнівів, що однією з найважливіших причин занепаду історичних досліджень в Україні у 30-ті рр. були масові репресії. Розгром цієї галузі науки став свого роду відлунням відомої «академічної справи» 1929–1931 рр., за якою було безпідставно заарештовано й покарано більшість провідних російських істориків. Історичне краєзнавство як «гробопопачко-архівне» закликали ліквідувати, заявляючи, що «з істо-

рією ми Історію не зробимо» [20, с.25]. Крім того, в Україні репресії проти істориків мали свою «специфіку» й проводилися під гаслом боротьби проти концепції українського історичного процесу М.С. Грушевського. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя України, ця «акція боротьби проти буржуазного націоналізму» набула на місцях небаченого масштабу й зловісних наслідків для розвитку історичного краєзнавства, яке займалося вивченням різноманітних проявів суспільних процесів у місцевих умовах і не вписувалося у жорсткі регламентації спрощеної схеми, що нав'язувалася історичній науці за часів сталінізму. Отже, репресії проти краєзнавців були не винятком, а гіркою закономірністю тих жахливих часів і складовою політики сталінського уряду.

Репресії були спрямовані перш за все проти тих установ, які намагалися запобігти заідеологізованому підходу до краєзнавства та прагнули й надалі проводити широке історико-культурне дослідження.

Як бачимо, розмір, характер і наслідки кожного сталінського соціально-політичного злочину були настільки руйнівними, що зробили надто умовною будь-яку спробу створити хоча б приблизну пріоритетну шкалу непоправних історичних втрат, задуманих й здійснених тоталітаризмом у комуністичній обкладці.

Доля вчених і наукових напрямків. Головними причинами репресивної політики щодо науки стали тоталітаризація держави та усього суспільного життя, волонтаризм в управлінні економікою, безперервні реорганізації й нереальні плани, неможливість виконання яких призводила до пошуку винних. Теза про наростання класової боротьби в ході соціалістичного будівництва неминуче призвела до пошуків все нових ворогів і шкідників. У такій ситуації саме представники наукової інтелігенції часто ставали «цапами-відбувайлами». В Україні загальна картина репресій ускладнилася боротьбою з вигаданою загрозою «націоналізму», виявленням серед інтелігенції членів українських націоналістичних партій та рухів і тих, хто їм співчуває. Репресії здійснювалися не лише шляхом фізичного й морального знищення вчених. Завдяки утвердженню ідеології воєнничого матеріалізму перекривалися перспективні наукові напрямки, руйнувалася система традиційних, перевірених ходом історії наукових цінностей, деформувалася етика вченого.

Перший удар прийняли на себе історичні установи, керовані М.С. Грушевським.

На листопадовій сесії Ради ВУАН 1929 р. було вирішено комісію Лівобережної України об'єднати з комісією Слобідської України під керівництвом Д.І. Багалія, комісію новітньої історії України – з комісією історії революції (керівник М. І. Яворський), комісію Південної України очолив М.Є. Слабченко, а комісію старої України, «поле діяльності якої перекрила комісія феодалізму», взагалі визнали зайвою. Тяжким ударом для М.С. Грушевського стала ліквідація Історичної секції ВУАН.

Від критики вчених-лідерів і напрямків наукової тематики невдовзі перейшли до реорганізації, скорочення штатів і закриття профільних установ і арештам співробітників. У 1930 р. були ліквідовані всі серійні видання, що виходили за редакцією М.С. Грушевського: «За сто літ», «Студії з історії України», «Первісне громадянство та його пережитки в Україні», часопис «Україна». У 1931 р. відбулася серія публічних диспутів-шельмувань відомих діячів ВУАН – М.С. Грушевського, К.Г. Воблого,

Л.М. Яснопольського, А.П. Оглоблина, після чого М.С. Грушевського з родиною було вислано з Києва.

У 1931–1932 рр. було ліквідовано низку комісій Історико-філологічного й Соціально-економічного відділів, звільнено сотні людей. У 1932 р. заарештували співробітника й родича М.С. Грушевського С. В. Шамрая, у 1933 р. – істориків Д. Манзюка, К.І. Кушнірчука, С.О. Підгайного. Згодом у засланні опинилися археолог С.С. Магура, сходознавці П.Н. Лозієв і Р.Р. Заклинський, історик права П.К. Сосенко. У 1933 р. у Харкові було розгромлено Інститут української культури ім. Д.І. Багалія, чимало співробітників якого зазнали переслідувань і арештів (М. Гніп, О. Назарець, В. М. Зуммер, В. М. Горбань), було ліквідовано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), були заарештовані академіки С.Л. Рудницький, О.Н. Соколовський, В. О. Юринець, а львівські академіки М.С. Возняк, Ф.М. Колесса, К.О. Студинський, В.Г. Щурат виключені зі штату ВУАН.

Протягом 1933–1934 рр. були остаточно ліквідовані гуманітарні установи ВУАН з усіма комісіями, кабінетами й безцінними збірками. Було знищено чимало наукових праць і матеріалів, підготовлених до друку у видавництві Академії. У реєстрах звільнених співробітників гуманітарних установ було зазначено ступінь провини кожного: «ворог народу», «за стосунки з ворогами народу» і т. ін. У залежності від ступеня провини цих «злочинців» чекало відповідне покарання: висилка без суду й слідства; позбавлення права мешкати в Києві; заборона займати відповідальні посади й т. ін.

У 1934 р. репресій зазнали донька та брат М.С. Грушевського – К.М. і О.С. Грушевські й найближчі його співробітники: Ф.Я. Савченко, К.О. Копержинський, С.В. Глушко, М.А. Жуковська, К.С. Антипович, М.Я. Рудинський, В.І. Новицький, Ф.Л. Ернст та ін. У цьому ж році було вислано до Саратова (де він і помер) видатного діяча української науки, дійсного члена Української й Російської Академії наук В.М. Перетца – організатора філологічної секції Українського наукового товариства й Товариства дослідників української історії письменства та мови в Ленінграді, а видатний вчений з європейським ім'ям академік-мистецтвознавець Ф. Шміт опинився в Туркестані, де невдовзі й загинув. Така ж доля спіткала професора-ботаніка О.А. Янату, фахівця зі звичаєвого права В.А. Камінського, професора-терапевта М.О. Свенсена, академіків М.Ф. Кравчука, П.М. Супруненко, М.Г. Світальського, Є.В. Оппокова та багатьох інших. Маховик репресій не обминув партійних діячів і вчених-комуністів. Жертвами сталінського свавілля стали академіки М.І. Яворський, В.О. Юринець, С.Ю. Семковський, О.Г. Гольдман, І.Й. Агол, В.П. Затонський, директори академічних установ Ф.А. Козубовський, Є.С. Шаблювський, Н.К. Каганович, Н.М. Миколенко, В.Н. Іванушкін, О.М. Асаткін та ін.

В опалі й ізоляції опинилися неодмінний секретар Академії наук А.Ю. Кримський, один із її засновників М.П. Василенко, академіки О.М. Гіляров, А.М. Лобода, О.П. Новицький, Д.І. Яворницький. Поширеною формою репресій стала заборона займатися дослідницькою діяльністю й викладацькою роботою. На початку 30-х рр. були знищені підготовлені до друку «Записки Історично-філологічного відділу» (Кн. XXVI–XXVII); «Історично-географічний збірник» (Т. V); «Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України» (Т. II);

«Біографічний словник українських діячів» (Т. I); збірник «Полуднева Україна»; збірник «За сто літ» (Т. VII); «Український археографічний збірник» (Т. IV); «Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку»; «Історія української літератури» М. Грушевського (Т. VI.); «Праці Комісії для вивчення історії західно-руського українського права» зі статтею М.Є. Слабченка, другий том праць Комісії соціально-економічної історії України, четвертий том праць Комісії з вивчення звичаєвого права, сьомий і восьмий томи «Записок Соціально-економічного відділу» та ін. Опубліковані раніше книги репресованих авторів було вилучено з бібліотек.

Чимало республіканських газет і часописів 30-х рр. переповнили звинувачувальні статті. Особливо показовими у цьому сенсі стали академічна багатотиражка «За радянську Академію», що видавалася у 1930–1934 рр. і поновлений у 1932 р. орган українознавства «Україна», сторінки яких у ті часи рясніли публікаціями з політичними ярликами на адресу видатних вчених.

7 березня 1930 р. президія ВУАН ухвалила рішення про реформу мовних установ, згідно з яким були ліквідовані Інститут української наукової мови та комісії для складання словника живої української мови, історичного словника української мови, етимологічного словника, нормативної граматики української мови, діалектологічна, історії української мови. Замість них створили Інститут мовознавства, безпосередньо підпорядкований президії Академії наук, до складу якого увійшли відділи порівняльного мовознавства, історії української мови, живої української мови, наукової термінології та номенклатури, а також київська і харківська науково-дослідні кафедри мовознавства й Дніпропетровська мовознавча секція.

У новому інституті планувалося зберегти спадкоємність розвитку досліджень у галузі української філології. Однак, як зазначив призначений його директором Г. В. Ткаченко: «До нового Інституту потрапила тільки половина старого складу працівників. Тепер усі співробітники Інституту мовознавства пройшли чистку апарату ВУАН, а восени мають дістати апробацію через загальний конкурс. Треба, щоб тепер уже у комплектуванні аспірантурі Інституту мовознавства взяли широку участь партійні й професійні організації. Сталось якое так, що за традицією партійці не хочуть іти на мовознавчу роботу». Першими чистку пройшли видатні спеціалісти-філологи Є.К. Тимченко, О.Б. Курило, М.Д. Гладкий, Є.К. Волошин і деякі інші, але, незважаючи на це, вони були замінені представниками робітничо-селянської молоді, внаслідок чого інститут назвав тривалою кризи.

Оригінальним науковим напрямком був Демографічний інститут – один із перших інститутів Академії наук. Його директор академік М.В. Птуха значну увагу приділив розробці методології демографічних явищ, методів вивчення масових процесів, що відбувалися в народонаселенні. Ним були також побудовані індекси шлюбності й таблиці шлюбності, що характеризували частоту шлюбів між різними соціальними й віковими групами населення. Найбільше зусиль він доклав вивченню проблем смертності населення як в теоретичній, так і в практичній площині. Під безпосереднім керівництвом М.В. Птухи чи за його методикою в Демографічному інституті було створено таблиці смертності українців на основі перепису 1897 р. і смертних випадків за 1897–1898 рр. Результати

пошуків ефективних методів побудови сумарних таблиць смертності М.В. Птуха опублікував у 20-ті рр. в працях: «Таблиці смертності для України 1896–1897 рр.», «Смертність у Росії і на Україні», «Смертність народностей Европейской России в конце XIX века». У 1929 р. його було обрано дійсним членом Міжнародного статистичного інституту, активну участь у сесіях якого вчений брав у 1923–1925 рр.

Роботи М.В. Птухи, присвячені смертності населення, набули надзвичайної актуальності на початку 30-х рр. Він опублікував перспективні прогнози приросту населення в Україні, але вони не виправдалися у зв'язку з голодом 1933 р., що забрав мільйони життів. Внаслідок цього з 1933 р. вчений переключився на розробку питань з історії демографії та статистики. У 1938 р. його було заарештовано, а Демографічний інститут припинив своє існування. На щастя М. В. Птуха не розділив трагічну долю інших вчених, репресованих у 30-ті рр. У 1940 р. він був реабілітований, а після обрання у 1943 р. членом-кореспондентом АН СРСР, успішно керував Відділенням суспільних наук АН УРСР. Однак, очолюваний ним важливий науковий напрям, у 30-ті рр. було на довгий час перекрито.

Масові репресії 1937–1938 рр. 26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і головою Комісії партійного контролю, але мав «дев'ять десятих свого часу віддавати НКВС». Після цього країну поглинула хвиля терору небаченої, навіть на фоні попередніх років, сили. За словами Н.Д. Полонської-Василенко, епоха «єжовщини» принесла неймовірні тортури, катування, перед якими пекельні муки, що їх вигадала середньовічна уява, були ніщо. Політика нещадного терору залила кров'ю Україну й вирвала з її життя сотні тисяч невинних людей. Ані ранги, ані заслуги, ані партійні квитки не рятували нікого. Терор 1937–1938 рр. був, як відомо, не короткотерміновою операцією, а системною низкою послідовних акцій, об'єднаних спільним завданням – «вчищенням країни» згідно директиви НКВС СРСР № 00447, що визначала певні «ліміти» для місцевих підрозділів. Керівники УНКВС неодноразово зверталися до центру з клопотанням щодо їх збільшення. Створювалися так звані «трійки» – позасудові органи, які розглядали справи й підписували вироки цілими списками (участі жертви чи адвоката, звісно, не передбачалося).

Поширення в країні гнітючої атмосфери жаху паралізувало найкращі прагнення людини й творчі здібності особистості, позбавило більшість населення моральних норм, сприяло розпаду соціальних зв'язків. Життя за таких умов стимулювало поширення тотального стеження, коли кожен член суспільства міг стати (і часто ставав) добровільним «стукачем». Така неприродна атмосфера правдиво змальована вдового поета О.Е. Мандельштама у її спогадах: «... ми ходили неначе просвічені рентгенівськими променями: взаємне стеження – ось головний принцип, що нами керував... Кожна сім'я перебирала своїх знайомих, шукаючи серед них провокаторів, стукачів і зрадників. Після 37-го року люди перестали зустрічатися одне з одним. І цим досягалися далекосяжні цілі органів. Крім постійного збору інформації, вони добилися послаблення зв'язків між людьми, розз'єднання суспільства» [3, с.86].

Репресивна кампанія «вчищення» повинна була ліквідувати усі потенційні джерела опозиції в країні, засобами соціального терору пода-

вити спроможність до опору, а також певною мірою сприяти формуванню соціально-класової структури, де були б зведені до мінімуму усі «несоціалістичні» елементи. Не треба забувати також про очікування війни, до якої сталінський режим намагався підійти з максимальною консолідованістю і керованим суспільством, організованим на кшталт військового табору. Цій меті добре слугували кампанії інспірованих згори істерій, показових судилищ, чисток і перевірок, у ході яких можна було звести рахунки з кимось, зробити кар'єру, нейтралізувати конкурента та ін. Отже, мотиви й бажання «верхів» та інстинкти маргіналізованих «низів» напередодні Великого терору в чомусь збігалися. Ось чому його наслідки виявилися такими руйнівними й жахливими.

Не буде перебільшенням назвати стан українського суспільства у 30-ті рр. «моральною деградацією», яка не обминула й науковців, попри всі їх переваги щодо здатності тверезо й неупереджено оцінювати ситуацію. Навіть така впливова установа, як Академія наук, не брала на себе клопоту щодо захисту вчених від свавілля представників влади. Як наслідок, зі складу АН УРСР протягом 1936–1938 рр. було вилучено 15 академіків та членів-кореспондентів, заарештовано велику кількість наукових працівників. На XVIII з'їзді КП(б)У, що проходив 19 березня 1939 р., один із партійних діячів З. Сердюк навів такі цифри: в парторганізацію Академії наук, де на той час перебувало на обліку 130 комуністів, було подано наклепницькі заяви на 111 осіб. Все це свідчить «про патологію етики» навіть у самій академії, заляканій репресіями та численними доносами «ентузіастів» від науки.

Ще до початку кампанії Великого терору спеціальна бригада по розгляду архівних матеріалів у 1936 р. після ознайомлення з документальними фондами Всеукраїнської асоціації сходознавства (ВУНАС) звернулася з доповідною запискою до ЦК КП(б)У.

У цьому наклепі висловлювалося «тверде переконання», що ВУНАС є «псевдонауковою організацією», внаслідок чого з усієї наукової продукції, випущеної за час існування ВУНАС, навряд чи можна знайти матеріал, що представляє дійсний науковий інтерес. Повідомлялося також про те, що діяльність організації була далекою від мирної кабінетної праці вчених. Розмах і характер зв'язків ВУНАС, як всередині СРСР, так і за кордоном навів членів бригади на думку, що ця установа переслідувала явно націоналістичні, сепаратистські та контрреволюційні цілі. Доказом цього вони вважали занадто часте на їх розсуд звернення керівництва ВУНАС за допомогою до іноземців. Саме ця обставина й навела «ревізорів» на думку, що іноземні розвідники широко використовують ВУНАС у своїх цілях.

Перевіряючим також здалося підозрілим, що розквіт роботи асоціації припав на 1926–1929 рр., тобто на період, коли у великих наукових центрах, насамперед Москви, Ленінграду та інших, проводилося «очищення» вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ від ворожої радянській владі «буржуазної інтелігенції» та «троцькістів». Саме у цей час асоціація залучила з Москви, Ленінграду, Закавказзя та інших районів радянської країни «...велику кількість немовби наукових працівників, включаючи осіб, які нічого спільного не мали з наукою або, в кращому випадку, нічого спільного зі сходознавством, багатьох з яких згодом було викрито як контрреволюціонерів».

Було розкритиковано як «притулок буржуазної професури» і «всіляких псевдонаукових проходимців» часопис правління ВУНАС «Східний Світ».

Розгортання асоціацією своїх філіалів із залученням великої кількості людей, включених до складу членів і наукових співробітників, на думку перевіряючих, зовсім не відповідало наявним кадрам справжніх сходовознавців, які перебували в Україні. Це викликало у бригади контролерів підозри, що широкий розмах роботи з організації філій, залучення вчених і організації до пропагандистської роботи, був лише «ширмою для створення контрреволюційної мережі по всьому СРСР...»

Широке, безконтрольне листування керівних працівників асоціації з особами, що жили за кордоном та іноземцями, які перебували на території СРСР дало підстави запідозрити наявність далеко не наукових інтересів у низки осіб, що брали участь у цьому листуванні.

На закінчення члени бригади закликали ЦК до подальшої ретельної перевірки діяльності ВУНАС і всіх осіб, причетних до неї.

І цей заклик було почуто. Репресій зазнали 37 членів ВУНАС, з яких у націоналістичній контрреволюційній діяльності було звинувачено 10 осіб, у терористичній – 8, у троцькістській – 2, у шпигунській на користь Японії – 5, у шпигунській на користь Німеччини – 1, в організації контрреволюційної діяльності – 11.

Репресії не обмежилися розгромом гуманітарних установ. Не меншої шкоди було завдано природничим і технічним наукам. Арешт і загибель академіка М.Г. Світальського (1884–1937 рр.) – відомого геолога, директора Інституту геології (1934–1937 рр.), віце-президента АН УРСР (1935–1937 рр.) завдали величезної шкоди розвитку в Україні геології і металогенії рудних родовищ, петрології метаморфічних порід. М.Г. Світальський – піонер глибокого алмазного буріння в Кривому Розі. За його ініціативи було закладено глибоку (800 м) бурову свердловину, яка розкрила могутню товщину кристалічних порід Українського щита. Вченим було складено доповідну записку керівництву будівництвом Дніпрогесу з докладним геологічним описом узбережжя Дніпра в районі Запоріжжя. У 1937 р. він був заарештований. Ще йшло слідство, а президія АН УРСР 2 липня 1937 р. прийняла постанову про виведення його як ворога народу зі складу дійсних членів Академії наук і президії, звільнивши з посади віце-президента АН УРСР і директора Інституту геології. Одночасно родину М.Г. Світальського було виселено з квартири, що змусило його дружину й доньку виїхати з Києва до Ленінграду. 14 вересня 1937 р. був винесений вирок Військової колегії по справі вченого, а вже наступного дня він був розстріляний. Загибель М.Г. Світальського надовго затримала розвиток перспективних напрямів геологічної науки й практики в Україні.

Не менш трагічною для розвитку української науки виявилася загибель одного з основоположників вітчизняної гідрології, академіка Академії наук УРСР і ВАСГНІЛ Є.В. Оппокова (1869–1938 рр.) – організатора науково-дослідної кафедри гідрології й Науково-дослідного інституту водного господарства, заарештованого за накладницьким доносом 4 листопада 1937 р. 1 вересня 1938 р. вчений помер, а всі його наукові праці були вилучені з бібліотек, що суттєво підірвало базу з підготовки спеціалістів у галузі водного господарства. Після загибелі Є. В. Оппокова дослідження перепрофільованого Науково-дослідного інституту водного

господарства були зведені переважно до розробки гідропроєктів, що розірвало зв'язки між науковою гідрологічною проблематикою й інженерними розробками.

У 1937 р. фактично припинив існування через арешти більшості співробітників очолюваний академіком П.М. Супруненко (нар. 1893 р.) Інститут транспортної механіки АН УРСР, дослідження в якому були зосереджені на розробці питань тяги, технічного стану й експлуатації шляхів. Розроблені нові методи тягових розрахунків і сконструйовані прилади для спеціальної лабораторії тягових розрахунків значно полегшили вивчення динамічних явищ в локомотивах і вагонах. П.М. Супруненко загинув у сталінських таборах. Обставини його смерті й навіть приблизна її дата невідомі.

Завідділом науки ЦК КП(б)У Кривицький написав С.В. Косіору та П.П. Постишеву записку «Про стан українського фізико-технічного інституту». Він характеризував становище в інституті як політично несприятливе, оскільки тут активно проявляє себе група, що виступає проти оборонної тематики досліджень, мотивуючи свою позицію тим, що така діяльність немовби може принизити рівень наукової роботи інституту.

Невдовзі правоохоронними органами було вжито віжповідних заходів. Так, Л.В. Шубнікова було заарештовано 6 серпня 1937 р. Збереглася страшна в своїй стислості виписка з протоколу рішення по його справі від 28 жовтня 1937 р., підписана наркомом внутрішніх справ СРСР, генеральним комісаром держбезпеки Єжовим і прокурором СРСР Вишинським.: «Слухали: Матеріали на обвинувачуваних, подані управлінням НКВС УРСР по Харківській області в порядку наказу НКВС СРСР за №00439 від 25/VII–1937 року. Ухвалили: Шубнікова Льва Васильовича розстріляти».

22 липня було заарештовано І.В. Обреїмова за звинуваченням у тому, що він був агентом англійської та німецької розвідок, членом правотроцькістської організації, але його врятувало втручання А. Ф. Іоффе та С.І. Вавілова, які охарактеризували вченого як видатного фахівця в галузі фізики. 21 травня 1941 р. науковця звільнили.

Заарештований був також Л.Д. Ландау, якого згодом вдалося визволити завдяки втручанням П.Л. Капіці. Петро Леонідович написав листа Сталіну, де вказав, що, незважаючи на свої 29 років, Ландау є найвидатнішим фізиком-теоретиком в СРСР, а його втрата буде дуже важкою для радянської й світової науки. Усього було засуджено на різні терміни вісім осіб, стільки ж було розстріляно.

Усі ці люди були елітою вітчизняної фізики. За словами фахівців у галузі криогенної фізики Л.В. Шубнікову та його співробітникам належать кілька результатів, які могли б претендувати на отримання Нобелівської премії. Це відкриття ефекту Шубнікова де Хааса, ідеального діаманетизму надпровідників першого роду (ефект Мейсснера), антиферромагнетизму й надпровідності другого роду.

Немає потреби зайвий раз докладно характеризувати видатних вчених світового масштабу, які ледь не стали жертвами дикого терору. Серед них К.Д. Синельников, який у 1932 р. (спільно з А.К. Вальтером, О.І. Лейпунським і Г.Д. Латішевим) уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. З 1944 р. і майже до кінця життя він очолюватиме Харківський фізико-технічний інститут, стане академіком Академії наук УРСР, Заслуженим діячем науки УРСР

(1951), лауреатом Державної премії СРСР (1948). У 1975 р. Президія АН УРСР встановила премію імені К.Д. Синельникова за видатні роботи в галузі фізики.

І.В. Обреїмов був засновником і першим директором УФТІ. У 1946 р. він став лауреатом державної премії, а у 1958 р. – академіком АН СРСР.

Л.Д. Ландау згодом отримав Нобелівську премію, став Героєм соціалістичної праці, тричі лауреатом Сталінської та лауреатом Ленінської премії. Його внесок у світову науку неможливо переоцінити.

Для тогочасної радянської влади та каральних органів вони були лише «троцькістами», «шпигунами», «родичами білих офіцерів», «дітьми шкідників» та ін. Ось чому у більшості випадків не ці вкрай підозрілі й ненадійні люди, а пролетарська наукова молодь були потрібні більшовицькій владі та радянській фізиці.

З січня 1937 р. П.П. Постишев був змушений застерігти секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Андреева, що «за останній час ми зняли з викладацької роботи значну групу осіб. З великим трудом своїми силами забезпечили керівництво по політекономії, по історії народів СРСР і історії УРСР. Залишаються не забезпеченими такі дисципліни, як історія давньої і новітньої філософії, діамат і істмат, а також нова історія. Наприкінці першого півріччя навчання необхідно організувати прийом заліків від слухачів... Але немає людей і ця важлива справа може зірватися. Дуже прошу допомоги з викладачами вказаних вище спеціальностей ...».

А вже через десять днів вогонь критики було сконцентровано на самому П.П. Постишеві. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». На пленумі йшлося про проникнення до Київського обкому троцькістів. ЦК ВКП(б) ухвалив: 1) Вказати першому секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору на відсутність пильності. 2) Оголосити догану першому секретареві Київського обкому П.П. Постишеву й попередити його, що у випадку повторення подібних фактів послаблення партійної пильності і неухваги до партійної роботи до нього будуть вжиті більш суворі заходи впливу.

16 січня 1937 р. за участю Кагановича відбувся пленум Київського обкому КП(б)У. Постишева звинуватили у пособництві ворожим елементам і розвалі роботи та усунули від керівництва київською парторганізацією. 17 березня 1937 р. відбувся пленум, на якому його було звільнено від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У у зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України. Після цього у Києві було здійснено розгром обласної партійної організації. 46 членів обкому були виключені з партії, 32 з них заарештовані як вороги народу. Долю П.П. Постишева значною мірою вирішила його позиція на лютнево–березневому пленумі ЦК ВКП(б), де він висловив сумніви щодо обсягу провину М.І. Бухарина та О.І. Рикова. 22 лютого 1938 р. П.П. Постишева, було заарештовано, а 26 лютого 1939 р. – розстріляно.

30 січня 1937 р. О.М. Асаткін у раніше згадуваній записці зазначив, що «... в результаті реорганізації та чистки в Інституті економіки залишилося лише п'ять молодших наукових співробітників і три аспіранти. І незважаючи на це... правильно було б з цих п'яти співробітників, що залишилися, ... звільнити ще чотирьох, а з трьох наявних аспірантів належало б також звільнити одного...». Далі він був змушений констатувати, що «... кількість

наукових співробітників, які залишилися в інституті, свідчить про те, що Інститут економіки вважати дійсно науковим закладом, спроможним виконати завдання партії на ідеологічному фронті – ніяк не можливо».

Про хворобливу атмосферу, яка панувала у науковому середовищі свідчить лист працівників Науково–дослідного інституту географії й картографії на чолі з академіком Є.В. Опоковим, поданий у березні 1937 р. до ЦК КП(б)У.

Починався лист з констатації того, що інститут з 1927 по 1935 рр. очолювали вороги: Рудницький, Ландо, Величко, Буцура та ін. За цей час інститутом не було видано жодної праці, що мала б наукове чи практичне значення. Навіть після очистки інституту від націоналістичних елементів та перебудови його роботи у 1935 р., ця установа тероризується колишнім ректором університету Кушнарєвим і колишнім секретарем парткому Осадчим (якого було виключено з партії). До інституту як наукові працівники були відряджені Баскін і Мукомеля. Баскін врешті–решт виявився ворогом, а Мукомеля оспівує як великого вченого професора Сухова (який під час денікінщини влаштував суд над Леніним).

На закінченні автори прохали позбавити інститут від такого «керівництва» та надати цьому науково–дослідному закладу здорову допомогу, насамперед, розширивши матеріальну базу і посиливши висококваліфікованими кадрами.

Бригада, залучена до перевірки Інституту демографії АН УРСР 7 травня 1937 р., доповіла про низку допущених помилок та викривлень історичних фактів. На їх думку, значна частина робіт інституту, видана за редакцією академіка Птухи, «була ... насичена ворожою тенденцією буржуазного об'єктивізму, антимарксистськими, а підчас фашистськими формулюваннями». Майже всі праці інституту були охарактеризовані як такі, що «ігнорують класиків марксизму».

15 червня 1937 р. О. М. Асаткін підготував чергову записку до ЦК КП(б)У про те, що у науково–дослідних інститутах АН УРСР з числа 623 наукових співробітників, членів і кандидатів КП(б)У – тільки 92 особи, тобто 14,7%, а членів ЛКСМУ всього 52, або 6,3%. Автор записки висловив думку, що більш правильним було б мати серед науковців членів партії і комсомольців на рівні 80–85% «і по суворому відбору».

З 623 наукових співробітників не мали наукових звань і наукових ступенів 460 осіб, або 74%. Але навіть наявні 57 докторів наук і 106 кандидатів наук, отримали вчені звання без якогось політичного й наукового контролю з боку партійної і радянської громадськості, тож не випадково, що серед цих «вчених» майже немає членів партії і комсомольців. «Немудрено, – писав О.М. Асаткін, – що серед таких «вчених» трапляються релігійні фанатики, люди ворожі радянській владі і переважна більшість з них є псевдовченими, оскільки діалектичний матеріалізм і марксистська методологія в науковій роботі для цих «вчених» – «книжка за сімома печатками».

Насамкінець О.М. Асаткін зробив закономірний висновок: немає ніяких причин і виправдань залишатися й надалі на науковому фронті з такими «вченими». Необхідно форсувати темпи створення партійних більшовицьких кадрів науковців, а отже час закінчити шкідливу, а може й шкідницьку практику бездіяльності АН УРСР в справі підготовки з партійної і комсомольської молоді кадрів майбутніх вчених. Ясно, що така практика керівництва АН справою підготовки кадрів має бути терміново

й рішучим чином виправлена. Все це стосується й інститутів суспільних наук Академії.

Втім, вже у липні 1937 р. О.М. Асаткін сам був заарештований органами НКВС. Як писала Н.Д. Полонська-Василенко, причину несподіваної катастрофи «диктатора Академії наук» (як вона його характеризувала) не треба шукати в академічному житті. Одночасно Асаткін був директором Центрального статистичного управління, яке у 1937 р. здійснило перепис населення України, що виявив істотне зменшення населення. Цей перепис було оголошено «шкідницьким», всіх керівників ЦСУ було заарештовано й більшу частину розстріляно.

У липні 1937 р. секретар партійного комітету Академії наук С. Білоусов подав доповідну записку до ЦК КП(б)У «Про становище справ в Інституті історії України і стан роботи по складанню підручника «Історія України». Він писав про те, що робота над цією книгою триває вже декілька років. До авторського колективу підручника по 1-му тому були залучені Межберг, Гуслистий, Скубицький, Луконенко, Ястребов, Сенченко. З них за цей час було виключено з колективу – Межберг (як троцькіст), Скубицький (заарештований ворог). Редакторами написаних розділів першого тому були Сараджев, Смольний, Дзеніс, Войтинський – всі згодом викриті як вороги і заарештовані.

До авторського колективу по II тому було залучено Сенченка, Ястребова, Штейна, Трегубенка, Гребенкіна, але невдовзі також було виключено викритих ворогів Гребенкіна та Штейна. Подібна ж ситуація склалася ледь не з усіма виданнями, над якими працювали вчені, особливо суспільствознавці.

У доповідній записці президії Академії наук про стан цієї установи, поданій у 1937 р., зазначалося, що 5–6 років тому Академія перебувала значною мірою під впливом антирадянських тенденцій, організація наукової роботи, навіть у найбільш диференційованих інститутах, вимагала значного покращення.

За останні роки, зазначалося в записці, Академія провела боротьбу проти «шкідливих контрреволюційних елементів в її установах, але ще й зараз не можна вважати, що Академія остаточно звільнилася від ворогів і ліквідувала наслідки шкідництва». Досвід останньої перевірки кадрів АН виявив «низку ворожих контрреволюційних елементів, що приховувалися в стінах Академічних установ. Це вимагає як від президії Академії, так і від керівників її інститутів посилити пильність – в Академії є ще чимало співробітників, які не досить сумлінно ставляться до покладених на них обов'язків, працюють, не дбаючи про підвищення продуктивності своєї праці, не думаючи про велику відповідальність, покладену на них їх учасню в соціалістичному будівництві на фронті науки. Ще залишилися в Академії й такі співробітники, які виявили нездатність до наукової роботи, і яким по суті не місце в Академії наук.»

У серпні 1937 р. до Києва прибула комісія у складі В. Молотова, М. Хрущова та М. Єжова. На пленумі ЦК КП(б)У В. Молотов запропонував взяти з посади й вивести з ЦК С. Косіора, Г. Петровського, П. Любченка, а також обрати першим секретарем М. Хрущова.

29 серпня П.П. Любченко застрелив свою дружину й застрелився сам. Як писала Н.Д. Полонська-Василенко, тільки завдяки швидкості свого авто йому вдалося дістатися додому раніше за слідчих НКВС, які прийшли заарештувати його.

У травні 1938 р. у Москві було заарештовано, а у лютому 1939 р. розстріляно С.В. Косіора. 23 листопада 1938 р. М.І. Єжов подав прохання звільнити його з посади Наркома внутрішніх справ. Згодом, у квітні 1939 р. його було звинувачено у керівництві контрреволюційною організацією й розстріляно у 1940 р.

Якщо проаналізувати масштаби репресій проти науковців України саме в період піку загальних репресій, то вони на перший погляд не будуть дуже великими. Але треба мати на увазі не питому вагу вчених у загальній чисельності населення (ця частка ніколи не може бути занадто великою), а те особливе місце, яке займав і мусить займати науковець у суспільстві. Репресії проти вчених завдали не виправної шкоди й повноцінному розвитку науки, й загальному соціально-духовному клімату суспільства [23, с.122–131].

За даними, наведеними у дослідженні В.М. Нікольського, у 1937 р. в Україні було заарештовано 1027 інженерно-технічних працівників (1,3% від загалу репресованих та 23,8% – від кількості заарештованих службовців) та 149 наукових працівників (відповідно 0,2% та 3,4%). В цьому ж році зазнали репресій 2418 педагогів (вони склали найбільшу групу серед заарештованих службовців – 55,9%), 299 лікарів, 91 працівник літератури й мистецтв. За 1938 р. аналогічні показники були приблизно того ж порядку – 1243 інженерно-технічних працівників (1,2% від загалу репресованих та 23,5% від кількості заарештованих службовців) та 130 наукових працівників (0,1% та 2,5% відповідно). Переважна більшість науковців була заарештована працівниками центрального апарату НКВС. Ці репресії здійснювалися по всій території України, причому в середньому по західних областях було заарештовано у 8 разів більше вчених, ніж по інших областях.

Підбиваючи підсумки вище сказаному, слід зазначити, що доба Великого терору закінчилась так само як і почалася – за вказівкою Сталіна. За наступника Єжова Л. П. Берія репресії звичайно продовжилися, але вони вже не набули настільки жахливих масштабів.

Тим не менше, наслідки такої деградації моралі, взаємного стеження й масового доносителства були жахливі й призвели до фізичного винищення та примусового усунення зі сфери наукової діяльності багатьох талановитих діячів науки й культури. Під час масових репресій 1936–1938 рр. в Україні за безпідставними звинуваченнями було заарештовано сотні видатних й тисячі менш відомих вчених, серед яких 19 дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР, 14 керівників наукових установ. Деякі з них (А.Ю. Кримський, В.П. Затонський, Л. В. Шубніков, М.П. Кравчук та ін.) згодом були розстріляні або ж закінчили життя у засланні, у в'язницях чи таборах. Ті, хто фізично вижив, звичайно вважали, що їм пощастило, незважаючи на те, що всі репресовані в той чи інший спосіб були усунуті від творчої діяльності (деяким з них вдалося повернутися до своєї роботи тільки за часів «хрущовської відлиги»). Це був справжній геноцид інтелекту українського народу, остаточний баланс якого ще й сьогодні не підбито.

Репресивна політика сталінського режиму щодо науки була страшна не лише збитками, завданими науковому потенціалу. Вона сприяла процесу бюрократизації, спотворенню морального обліку науковців, знищенню принципів змагання та дискусійності, глибокій монополізації одних наукових напрямів і придушенню інших. Одночасно спостерігалася

падіння якості підготовки науково-технічних кадрів. Репресії в науці проявилися у різкому звуженні міжнародних контактів, в орієнтації виключно на внутрішньо-локальний розвиток наукових напрямів, що значно знизило рівень результатів. Монополізація владою права на істину в останній інстанції й бюрократизація науки як наслідок репресій продовжилися й у наступні десятиріччя та не викорінені ще й досьогодні. Надмірна ідеологізація суспільствознавства залишається значною перешкодою на шляху переосмислення суспільних процесів в Україні на сучасному етапі.

Список використаних джерел

3. Глебова А.М. «Радянізація» української науки та ревізія київського Інституту фізики у 1938 р. / А.М. Глебова // Наука та наукознавство. – 2005. – № 1. – С.82–97.
20. Шмидт С. «Золотое десятилетие» советского краеведения / Сигурд Шмидт // Отечество: Краеведческий альманах. – Вып. 1 / Ред. А.С. Попов. – М.: Профиздат, 1990. – С.11–27.
21. Ткаченко В.В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20-30-х рр. ХХ ст. / В.В. Ткаченко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей / Головний редактор та упорядник – З.Х. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Кн. 17/18. – С.152–159.
22. Ткаченко В.В. Роль архівних установ України в розвитку історичної науки у 1919–1940 рр. / В.В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 17. – С.88–100.
23. Ткаченко В.В. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Монографія / В.В. Ткаченко. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2009. – 375 с.
24. Лихолобова З. Г. Вибрані праці / З.Г. Лихолобова. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – 496 с.
25. Марочко В.І. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг; Ін-т історії України НАН України, Марбурз. ун-т. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

Ткаченко В.В. Наука под прессом идеологии и массовых репрессий (20–30-е гг. ХХ в.)

Проанализированы причины массовых репрессий против украинской научной интеллигенции. Освещены идеологический контекст и главные этапы этой политики и ее негативное влияние на процесс развития отечественного научного сообщества.

Ключевые слова: *политический террор, репрессии, украинизация, «национализм», научное направление, тоталитаризм, идеологизация науки.*

Tkachenko V.V. Science under the pressure of ideology and mass reprisals (1920s – 1930s)

The reasons of mass reprisals against Ukrainian scientific clerisy are analyzed. The ideological underlying reason and main stages of that policy and its negative influence on development of domestic scientific community are shown.

Key words: *political terror, reprisals, ukrainization, «nationalism», scientific direction, totalitarianism, ideologization of science.*

УДК 94 (477.7) «1944/1947»054.74

Губанов О.О.

Державні розрахунки з депортованими українцями Південної України за залишені ними в Польщі посіви і сільськогосподарські продукти (1944–1947 рр.)

Досліджуються обсяги компенсації державними організаціями УРСР натуральної сільськогосподарської продукції українським переселенцям Південної України замість зданої ними в Польщі. З'ясовуються причини, що гальмували цей процес.

Ключові слова: *українські переселенці, колгоспи, компенсація, сільськогосподарські продукти, посіви.*

Останнім часом вітчизняні дослідники приділяють значну увагу дослідженню різноманітних аспектів соціально-побутового і господарського облаштування українців на території України після їх депортації з Польщі. До одного з них відноситься проведення державними органами УРСР компенсації переселенцям за залишені сільськогосподарські продукти та посіви у Польщі. І це закономірно, оскільки багато з них були самодостатніми господарями, мали власну оброблювану землю та отримували з неї чималий порівняно з колгоспниками України прибуток. У зв'язку з цим дослідників цікавить питання наскільки комуністичний уряд УРСР спромігся виконати обіцянку своєчасно і в повному обсязі повернути нажиті статки та ставлення до цього процесу самих переселенців. Метою статті є дослідження обсягів державної компенсації переселенському населенню Миколаївської, Одеської та Херсонської областей за залишену в Польщі сільгосппродукцію, посіви на полях та труднощів, що супроводжували цей процес.

Зазначені аспекти знайшли певне висвітлення у дисертаціях В.М. Кіцака [1] та Н. Данилихи [2], де окремі підрозділи розкривають систему розрахунків з переселенцями за залишену сільськогосподарську продукцію та посіви у Польщі. В. Кіцак розглядає процес компенсації у всіх областях України, наводячи окремі приклади і на Півдні. Хоч Н. Данилиха й зосередила увагу на дослідженні західного регіону України, проте її робота допомагає зрозуміти механізм взаєморозрахунків з переселенським населенням.

Більшу увагу південній Україні приділяють у своїх роботах Р. Кабачій [3] і Т. Пронь [4].